# ॥ अर्चिरादिमार्गविवेकः ॥

(गीता ८-२३ की श्रीरघुवरीटीका)

जगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्य रघुवराचार्यजी वेदान्तकेसरी

**यत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिंचैवयोगिनः । प्रयातायान्तितंकालं वक्ष्यामिभरतर्षभ ?॥**

पूर्वोक्तपरेशोपासनयायोगधारणया च निर्धूतसमस्तकर्मवासना ये स्वात्मशरीरकं परम्ब्रह्मोपासते ये च ब्रह्मात्मकस्वात्मानमुपासते तेऽनुक्रमेण महापुरुषसायुज्यमक्षरधाम्निपरमगतिञ्चसम्प्राप्य पुनरावृत्तिरहिता भवन्ति ये चान्ये वर्णाश्रमधर्माभिमानिनःकर्मफलानुसन्धानतत्परास्तेत्वनिशमस्मिन् संसृतिचक्रेसमावर्तन्त इत्यनयोर्द्वयोरपिफलभेदात् सृतिभेदोऽप्यावश्यकः । सृतिरत्रकरणव्युत्पत्यामार्गवाचिका । तत्र येन मार्गेणसमुपासितभगवच्चरणाब्रह्मात्मकत्वेनप्रत्यगात्मोपासकाश्चप्रयान्ति स

देवयानपदवाच्योऽर्चिरादिमार्गः प्राथमिकोद्वितीयश्चपितृयाणपदवाच्योधूममार्गःकर्मिणांभूयोभूयः संसृतिसम्पादकः । तत्राऽस्मिन्नध्यात्मशास्त्रेऽस्यपितृयाणस्योपदेशस्त्वर्चिरादिसृतेर्माहात्म्यातिशयद्योतनायाभिसंहितफलकर्मानुष्ठायिनांपितृयाणेनासकृत्संसारगर्तपात इति मुमुक्षुभिर्दूरतः परिहरणीयोऽपन्था इत्यावेदयितुं वा समादृतः । तदेवंसफलंमार्गद्वयंविवक्षुरादौतत्प्रतिजानीते **यत्रेति** । हे भरतर्षभ ? प्राणोत्क्रान्तेरनन्तरंयत्रकालेतत्तदातिवाहिकदेवताभिर्नीयमानेमार्गेप्रयातायोगिनोब्रह्मानुध्यानयोगिनः सद्विद्यानुष्ठानयोगादनावृत्तिमेवयान्ति पुनरावृत्तिं नैवप्राप्नुवन्ति । इष्टापूर्तादिकर्मानुष्ठानयोगिनस्त्वावृत्तिमेव प्राप्नुवन्ति, अभिसंहितफलकर्मानुष्ठानयोगात् तं देवयानाख्यं पितृयाणाख्यं च कालं तत्तत्कालाभिमानिनीभिरातिवाहिकदेवताभिर्नीयमानंपन्थानं वक्ष्यामि । यत्त्वत्र मधुसूदनेन "यद्यपि देवयानेऽपि पथिप्रयाताः पुनरावर्त्तन्ते" इत्युक्तमाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिन इत्यत्रतथापिपितृयाणेपथिगता आवर्तन्त एव न केऽपि तत्र क्रममुक्तिभाजः । देवयानेपथिगतास्तुयद्यपिकेचिदावर्तन्तेप्रतीकोपासकास्तड़िल्लोकपर्यन्तंगताहिरण्यगर्भपर्य्यन्तममानवपुरुषनीताअपि पञ्चाग्निविद्याद्युपासका अतत्क्रतवोभोगान्तेनिवर्तन्त एव तथापि दहराद्युपासकाः क्रमेणमुच्यन्तेभोगान्त इति न सर्व एवावर्तन्ते । इत्याद्युपन्यस्तं तदयुक्तमुपनिषद्गीताब्रह्मसूत्रविरुद्धत्वात् ।

तथाहि—छान्दोग्येस्थलद्वयेऽर्चिरादिगतिः श्रूयते । तत्र चतुर्थेऽध्याये 'अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमित्युपक्रम्य "स एनान् ब्रह्मगमयत्येषदेवपथोब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तंनावर्तन्ते" (छा. ४।१५।६) इति स्पष्टमेवाऽनावृत्तिराम्नाता । पञ्चमेऽप्यध्याये—तद्य इत्थं विदुर्येचेमेऽरण्ये श्रद्धातपइत्युपासतेतेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति.' इत्यारभ्यचन्द्रमसोविद्युतंतत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येषदेवयानःपन्था इति (छा. ५।१०।१)इत्याम्नायते । अत्रचन्द्रलोकादूर्ध्वंविद्युल्लोकप्राप्तिस्ततोऽत्राश्रवणेऽपिश्रुत्यन्तरेश्रुतत्वाद्वरुणादिलोकानाम्प्राप्तिः 'तडितोऽधिवरुणःसम्बन्धात् (ब्र. सू. ४।३।३) इति न्यायेन । अन्येषाञ्च 'आगन्तूकानामन्तेनिवेश, इति न्यायात्तदूर्ध्वंनिवेशः । तथा चात्रापि 'एनान् ब्रह्मगमयति, इत्यविशिष्टश्रवणादपुनरावृत्तिः स्पष्टमेवप्रदर्शिता । नपुंसकब्रह्मपदं परस्मिन्नेव ब्रह्मणिनिरूढमितिमुख्यार्थंपरिहाय न गौणोऽर्थः शक्योगृहीतुमतोब्रह्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिलक्षणैवात्राभिप्रेता । एवं छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽपिश्रूयये 'एषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थायपरंज्योतिरुप सम्पद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते, (छा.—८।१२।३।) अत्रशरीरात्समुत्थायेतिमूर्धन्यनाड्योत्क्रम्यदेवयानेनोद्गमनाभिधानम् । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीतिविवरणश्रुतावायन्नितिशतृप्रत्ययेनार्चिरादिमार्गप्रस्थितीनाममृतत्वप्राप्तेर्मध्येलोकविशेषचिरकालस्थितिलक्षणव्यवधानराहित्यंप्रतिपादयता 'एषसम्प्रसाद, इतिमूलश्रुतौसमुत्थायेतिल्यप्प्रत्ययार्थस्यविवक्षितत्वादुक्तश्रुतेरर्चिरादिमार्गप्रस्थितानामव्यवधानेनामृतत्वप्राप्तिप्रतिपादकत्वंस्पष्टमेवातोऽपि न पुनरावृत्तिः । एवं वाजसनेयकेपञ्चमषष्ठयोः प्रपाठकयोः "स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसतिशाश्वतीः समाः, इति । "तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमा-

नव एत्यब्रह्मलोकान् गमयति तेषुब्रह्मलोकेषु परा:परोवतोवसन्तितेषां न पुनरावृत्तिः'' (बृ६।२।१५) अत्रापिस्पष्टमेवापुनरावृत्तिराम्नाता । अत्र ब्रह्मलोकानित्यदिति: पाशानितिबहुवचनमुपपत्त्याकर्मधारय समासमाश्रित्यार्थस्यसंगतिरथवाऽप्राकृतलोकानामपिबहूनांप्रमाणप्रतिपन्नतया तत्पुरुषसमासोऽपियुक्त एव। ननूपनिषत्स्वेवमुण्डके 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकालेपरामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे, (मु३।२।६) इति वचनादर्चिरादिमार्गेणकार्यब्रह्मलोकगतिरवगम्यते। अत एव छान्दोग्ये 'प्रजापतेः सभांवेश्मप्रपद्ये' इत्यष्टमाध्यायीयवाक्यमपि संगच्छते। अत एव च मुण्डकश्रुतिः समानार्थाभिधायिनी 'ब्रह्मणासह-तेसर्वेसम्प्राप्तेप्रतिसंचरे। परस्यान्तेकृतात्मानःप्रविशन्तिपरंपदम्, इति स्मृतिरपिसंगच्छते। तथा च ये सगुणब्रह्मोपासकास्तेऽर्चिरादिनाब्रह्मलोकंप्रयान्ति। तत्रापि ये पञ्चाग्निविद्योपासीनस्तेपुनरावर्तन्ते प्रतीकोपासकास्तुदेवयानेनगताअपितडिल्लोकादेवावर्तन्ते न तेषां ब्रह्मलोकावाप्तिः। तदुक्तंभामत्यां "उत्तरोत्तरभूयस्त्वादब्रह्मक्रतुभावतः। प्रतीकोपासकान्ब्रह्मलोकंनामानवोनयेदिति।" ब्रह्मोपासकास्तु परविद्यासामर्थ्याद् ब्रह्मलोकंसम्प्राप्यतत्रोत्पन्नविज्ञानाहिरण्यगर्भेणसहपरमंविशुद्धंविष्णोः पदंप्रयान्तीत्येषा-तेषांक्रममुक्तिरुपपद्यते। अत एव कार्यात्ययेतदध्यक्षेणसहातः परमभिधानात्, (ब्र. सू. ४।३।९) इति ब्रह्मसूत्रंसंगच्छते। तस्मात्त एव नावर्त्तन्त इति चेन्न, अज्ञातशास्त्ररहस्यानामिदं चोद्यम्। तथाहि—उदाहृतश्रुतिस्मृत्योरेकविषयतायाअसम्भवात्। ते ब्रह्मलोकेत्वित्यादिश्रुतेः प्रकरणानुरोधा-दयमर्थः। अस्याः खण्डिकायाः पूर्वार्धे—"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः" (मु–३।२।६) एवमाम्नायते। निर्मलान्तः करणामुमुक्षवः इहैवलोकेसद्गुरुमुपसम्पद्यवेदान्तविज्ञाने-नसुनिश्चितार्थाः सन्तोऽनभिसंहितकर्मफला अतएवयत्नशीलाः शुद्धस्वभावाः सम्यग्ब्रह्मविद्योद्भासि-तान्तः करणास्तेसर्वेब्रह्मलोकेब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकोनिषादस्थपतिन्यायेनकर्मधारयसमास एवात्राभिप्रेतस्तस्मि-न्नुपास्येपरब्रह्मणिवर्तमानाः परान्तकालेपरोऽन्तिमोयोन्तः कालस्तस्मिन्प्रारब्धकर्मभोगहेतुप्राकृतचरम-देहावसानसमयेपरामृतात्। परममृतंप्राप्यपरिमुच्यन्ति सर्वस्माद् बन्धाद्विमुच्यन्त इति। नह्यत्रकार्य-ब्रह्मलोकमासाद्य तत्र विद्यामभ्यस्यपरान्तकालेब्रह्मणासहमोक्षमाप्नुवन्तीत्ययमर्थःसम्भवति पूर्वार्धपरार्धवाक्य-विरुद्धत्वात् संदर्भविरुद्धत्वाच्च। सन्दर्भोऽयंपरस्यब्रह्मणः प्राप्तेरेव। यतः प्रथममुण्डकेद्वितीयखण्ड एकादशखण्डिकायां तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्येशान्ताविद्वांसोभैक्षचर्याचरन्तः। सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्राऽमृतस्सपुरुषोह्यव्ययात्मा, इत्यस्यांसूर्योपलक्षितार्चिरादिमार्गगामिनांब्रह्मविदांह्यमृतत्वाव्य-यात्मत्वविशेषितपरमपुरुषतल्लोकावेवप्राप्यतयानिर्दिष्टौ न तु द्विपरार्धावसानकालविनाशिहिरण्यगर्भ-तल्लोकावितिप्रस्फुटमेवाभिधीयते। इतः स्मृतिस्त्वर्थान्तरमेवप्रतिपादयति सा चेहलोकसमभ्यस्तविद्य-स्यदेवयानपथाप्रस्थितस्यविदुषोविषये न किमप्यभिधत्तेऽपि तु पुण्यकर्मानुष्ठानेनप्रजापतिलोकमुपेता-नामविदुषां तदुपर्यपिबादरायण, इति न्यायेनब्रह्मलोकएवाभ्यस्तविद्यानांपरमपदप्राप्तिप्रकारमेव। तदर्थश्च ते सर्वेपुरुषविशेषाःस्वोपार्जितपुण्यकर्मणाब्रह्मणाप्रजापतिनासहकृतात्मानः ब्रह्मलोकएवाधिगतविद्या-

स्सन्तः परस्यप्रजापतेरायुषोऽन्तेप्रतिसंचरेमहाप्रलयेसम्प्राप्तेसतिपरंपदं प्रविशन्ति, इति । तस्माच्छ्रुतिस्मृत्योरैक्यार्थमेव नास्ति । श्रुतिर्विदुषांप्रारब्धशरीरावसानेऽर्चिरादिनापरब्रह्मप्राप्तिमभिदधाति । स्मृतिस्त्वविदुषांपुण्यकर्मविशेषेणकार्यब्रह्मणः प्रजापतेर्लोकंमेजुषां तत्रैवाधिगतविद्यानांप्रारब्धकर्मफलभूतहिरण्यगर्भसायुज्यानुभवावसानेतेनैवसार्धंमोक्षस्थानप्राप्तिमितिद्वयोर्विविक्तः पन्थाः । ब्रह्मविदः शरीरादुच्चिक्रमिषोमूर्धन्यनाड्यैवोत्क्रम्यार्चिरादिमार्गेणैव गमनेलोकविशेषेचिरकालवासलक्षणव्यवधानमन्तरेणैव परब्रह्मप्राप्तिरितिस्पस्टमुच्यते । छान्दोग्ये षष्ठाध्याये सद्विद्याप्रकरणस्थया 'तस्यतावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये, इति श्रुत्या सद्विद्यानिष्ठस्य मोक्षप्राप्तेर्देहपातमात्राबधिविलम्बप्रतितेरिति । अपि च तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीतिछान्दोग्यश्रुत्युपबृंहणभूतया याज्ञवल्क्यस्मृत्या "उर्ध्वमेकस्थितस्तेषां योभित्त्वासूर्यमण्डलम् । ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परांगतिम् ।" (या० स्मृ० ३/१६७) इतिदेवयानपथप्रस्थितानामेकसंवेगेनैव प्रजापतिलोकमप्यतिक्रम्य तत ऊर्ध्वंगत्वा ह्यमृतत्वप्राप्तिस्वरूपपरमगतिप्राप्तिमभिदधत्या निवारितैव तेषां हिरण्यगर्भप्राप्तिहिरण्यगर्भलोके च चिरकालंस्थित्वामहता विलम्बेन पश्चादमृतत्वप्राप्तिरित्यपि । तस्मादुपनिषद्विरुद्धैवैषा कल्पना यदर्चिरादिमार्गेण गतानां चतुर्मुखलोकस्थितिरावश्यकी केषांश्चित्पुनरावृत्तिरपीति नापि गतिशास्त्रेदेवयानेन ब्रह्मलोकमागतानाम्पुनरावृत्तिर्बोध्यते । यदि देवयानमार्गगामिनामावृत्तिर्भगवतोऽभिमता चेत्तर्हि "यत्रकाले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः" इतिप्रतिज्ञावाक्यमेव नोच्चारयेन्नवोपसंहार एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः, इति स्पस्टतयोपदिशतो गीताशास्त्रविरुद्धमेतद् यद् देवयानेनपथा गतानामप्यावृत्तिरिति । एवमनावृत्तिश्शब्दादनावृत्तिः शद्बाद् (ब्र० सू० ४।४–२२) इति ब्रह्ममिमांसायामप्यनावृत्तिमेव प्रत्यपीपदद्भगवान् बादरायणः । ननु "अप्रतीकालम्बनान् नयतीति वादरायण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च' (ब्र० सू० ४/३/१४) इति सूत्रेऽप्रतिकालम्बनान् नयतीत्युक्तत्वान् नामादि, प्रतिकोपासकानां नामानवः पुरुषो विद्युल्लोकादूर्ध्वं नयतीति स्पस्टमेवावगम्यते । किञ्च प्रतीकोपासका हि न परविद्याविदिवप्राधान्येन ब्रह्मोपासका यतस्तेऽर्चिरादिना मार्गेण गत्वा स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते" (छा० ८/१५/१) इत्युक्तं साक्षाद्ब्रह्मविद्योपासकफलं लभेरन् । न पितृयाणतृतीयगतिभ्यां वैषांगमनं सम्भवति । चन्द्रलोकादिप्रापककर्माननुष्ठायित्वादतस्तेषामर्चिरादिमार्गेणैव गतिर्वक्तव्या । अतश्चैते तडिल्लोकपर्यन्तमर्चिरादिमार्गेणैवगच्छन्तीति निश्चीयते । एवं पञ्चाग्निविदामपि कार्यब्रह्मलोकं यावदेवगतिः पुनरावृत्तिश्च । तथा च 'ते य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धांसत्यमुपासते, (बृ० ६/२/१५) इत्यत्राद्येन यच्छब्देन पञ्चाग्निविदोगृह्यन्ते द्वितीयेन यच्छब्देन च तपः सत्यादिपदवाच्यपरब्रह्मविषयकविद्यावन्तः प्रतीकोपासकाश्च सर्वेऽपि गृह्यन्ते । तत्र प्रतीकोपासका देवयानेन गत्वाऽपि विद्युल्लोकंयावद्गत्वा पुनर्निवर्तन्ते । एवं पञ्चाग्निविदामपि ब्रह्मलोकं यावद्गतिः पुनरावृत्तिश्च, उभयोरब्रह्मोपासकत्वात् । तृतीयोपासकास्तु सगुणब्रह्मविद्यावन्त इति तेषामर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोके गतिस्तत्र चिराय, चतुर्मुखसायुज्यमनु-

भूय तच्छरीरावसाने तेनैव सार्धं द्विपरार्धकाले परब्रह्मधामप्राप्तिः। निर्गुण ब्रह्मानुध्यायिनान्तु न परिच्छिन्ने देशे गतिरुपपद्यते सर्वगतत्वात् ब्रह्मणोऽतस्तन्मुक्तिर्नदेशविशेषे किन्त्विहैव ब्रह्मभूयता-प्राप्यते। न तस्य प्राणाउत्क्रामन्ति। इहैव समवलीयन्त इति श्रुतेरितिविवेक इति चेन्न, सूत्रता-त्पर्यानवबोधविजृम्भितत्वात्तवाभिप्रायस्य, सूत्रेऽप्रतीकालम्बनान्नयतीतिकथयता बादरायणर्षिणा बादरि जैमिनिमते व्युदस्ते तथाहि प्रतीकालम्बनत्वेन हिरण्यगर्भलक्षणकार्योपासकस्यापि ग्रहणेन तस्या-र्चिरादिगतिनिषेधसिद्ध्या बादरिमतमप्रतीकालम्बनत्वेन पंचाग्निविद् ब्रह्मनिष्ठोभयविधोपासकग्रहणं विधाय देवयानेनागतिप्रतिपादनेन जैमिनिमतञ्चेति सूत्रेऽप्रतीकालम्बनान् नयतीत्युक्तम्। अत्रैतत्पद-घटकप्रतीकालम्बनाश्चाचिन्मात्रवस्तु। अचिन्मिश्रं वा। ब्रह्मदृष्ट्या स्वरूपेण वा तद्वस्तूपासनपराः परमप्राप्यादर्वाचीनभूतप्राप्यरूपप्रतीकोपासनपरा इति पिण्डितार्थः। न चैवं परब्रह्मणोऽर्वाचीनप्रकृति-वियुक्तप्रत्यगात्मत्वावलम्बिनां पञ्चाग्निविदामपि प्रतीकालम्बनत्वेनतेषामप्यर्चिरादिनागतिर्नैव सिद्ध्ये-दितिवाच्यम्। प्रकृतिवियुक्तस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्य परमप्राप्यत्वेन प्रतीतत्त्वासिद्धेः। अयमभिसन्धिः। यस्मिन् प्राप्ये प्राप्तेऽपि परं तत्त्वं न प्राप्तं भवति पश्चात् प्राप्तव्यतयैव चावशिष्यते। तत्प्रतीक-शब्दवाच्यमर्वाचीनप्राप्यम्। यस्मिंश्च प्राप्ते सर्वस्मात् परं तत्त्वंप्राप्तमेव भवति पश्चात् प्राप्तव्यतयाच नावशिष्यते तत्परमप्राप्यम् तत्र परमपुरुषस्य स्वयं परतत्त्वरूपत्वेन तत्प्राप्तेः परतत्त्वप्राप्तिरूपत्वात् तस्य स्वत एव परमप्राप्यत्वम् एवंभगवत्स्वरूपतीरोधायक निःशेषाविद्यानिवृत्त्यनन्तरमेव विशुद्धात्म-स्वरूपावाप्तिः स्थानविशेषावाप्तिश्च सम्भवत इति तादृशप्राप्तिसमकालमेव भगवत् प्राप्तिनैयत्येनतयोरपि परमप्राप्यत्वं सम्भवत्येवात एव त्रणायामपि परमपदव्यपदेश्यत्वं यत्र तत्र श्रुतिस्मृतिषु दृश्यते। यथा 'तद्विष्णोः परमंपदं सदापश्यन्ति सूरयः' इति श्रुत्या परमस्थानमेव परमपदबोध्यं भवति। सर्गस्थि-त्यन्तकालेषु त्रिधैव सम्प्रवर्तते। गुणप्रवृत्या परमं गुणं तस्यागुणंमहत्। इति प्रकृति विनिर्मुक्तक्षेत्रज्ञ स्वरूपम्। समस्तहेयरहितं विष्ण्वाख्यं परमंपदमिति स्मृत्या च भगवत्स्वरूपमेव परमपदशब्देन व्यपदिश्यते। तथा च ब्रह्मप्राप्तितदभावयोरेव परमप्राप्यत्वप्रतिकत्वप्रयोजकत्वावगमादचिद्वस्तु तन्मिश्र-योरेवप्रतीकता विश्राम्यति तत्रैवाविद्ययाब्रह्मप्राप्तिप्रतिरोधात्। यथोक्तरीत्याऽविद्याकृततिरोधानविगमेन ब्रह्मप्राप्तिगर्भत्वप्राप्तिकत्वात्। प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मस्वरूपन्तु परमप्राप्यमेवेतितत्त्वम्। अत एव गीता-शास्त्रे तमाहुः परमांगतिमिति परमगतिशब्देनैतदेव प्रकृतिविनिर्मुक्तप्रत्यगात्मस्वरूपं निर्दिष्टम्। तथा च परान्महत् परममितिविग्रहे पृषोदरादिवत् तत्तदवयवलोपमाश्रित्य व्युत्पादनीयेन परमशब्देन सह प्राप्य शब्दस्य कर्मधारय समासमाश्रित्यापरत्वेनाभिमतात् कस्माच्चित्प्राप्यात् परत्वेनाभिमतं यत्प्राप्यं तस्मादुत्कृष्टप्राप्यं परमप्राप्य शब्देन बोध्यते। एवञ्च प्रकृतिपदवाच्याचित्तत्वात् परंयदचिन्मिश्रचि-त्तत्वरूपंप्राप्यं तस्मादुत्कृष्टत्वलक्षणं परमप्राप्यत्वं स्वोत्कृष्टप्राप्योत्कृष्टत्वसम्बन्धेन प्राप्यविशिष्टप्राप्यत्व-पर्यवसितं विशुद्धक्षेत्रज्ञपरमात्मलक्षणप्राप्यद्वयसाधारणम्। परमात्मप्रकृतिविनिर्मुक्त प्रत्यगात्मस्वरूप-

परमस्थानेषु त्रिष्वपि पर्याप्तं परमप्राप्यत्वन्तु स्वप्राप्त्युत्तरकालप्राप्तव्यस्वोत्कृष्टत्वोभयसम्बन्धावच्छिन्ना धेयतासम्बन्धेन प्राप्यविशिष्टान्यप्राप्यत्वरूपम् । प्रोदीरितसम्बन्धेन प्राप्यविष्टिष्टप्राप्यत्वरूपमर्वाचीन प्राप्यत्वमेव च प्रतीकपदप्रवृत्तिनिमित्तमिहविवक्षितम् । परम्माप्यस्मात्तत्परमंपरमं च तत्प्राप्यञ्च परमप्राप्यमितिविग्रहे परमशब्दघटकपरशब्दस्योत्तरकालप्राप्तव्योत्कृष्टसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेद कावच्छिन्नपरतया यस्मात् प्राप्तादुत्तरकालप्राप्तव्योत्कृष्टप्राप्यवस्तु नास्ति तादृशं प्राप्यमित्यर्थ सिद्ध्यापरमप्राप्यशब्देन यथोक्तरूपावछिन्नोऽर्थः पर्यवसितो भवतीति बोध्यम् । स्थानविशेषस्य विशुद्धक्षेत्रज्ञस्वरूपस्य च प्राप्तिदशायां परमात्मनोऽपि पाप्तेरुत्तरकायप्राप्तव्यत्वाभावेनोक्तलक्षणं परमप्राप्यत्वं तयोरपि सम्भवत्येव । तथा च परमप्राप्यादर्वाचीनत्वरूपं प्रतीकत्वं प्रकृतिवियुक्तप्रत्यगात्मव्यावृत्तमेवज्ञेयम् । तेन पञ्चाग्निविदो न प्रतीकालम्बना भवन्ति । अथेदानीं प्रतीकालम्वनपदार्थो विचार्यते । तत्त्वं ाह न तावत् स्वप्राप्तिप्रयोजकस्वनिष्ठविलक्षणविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रतीक विशिष्टोपासनाश्रयत्वं सर्वेषां ब्रह्मविदां प्रतीकालम्बनत्वापत्तेः । किन्तु ब्रह्म प्राप्त्यभावविशिष्टस्वप्राप्ति प्रयोजकस्वनिष्ठविलक्षणविषयतानिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रतीकविशिष्टोपासनाश्रयत्वमेव तद् विवक्षितं तदेकप्राप्तिप्रयोजकतन्निष्ठविलक्षणविषयताशाल्युपासनाश्रयत्वस्यैव तदालम्बनत्वरूपत्वात् । स्वप्राप्तौ प्राप्त्यभाववैशिष्ट्यञ्च समानकालिकत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन एवञ्च सति पञ्चाग्निविदां न प्रतिकालम्बनत्वप्रसङ्गः । ब्रह्मप्राप्त्यन्तः पातितयैवप्रकृतिविनिर्मुक्तप्रत्यगात्मप्राप्तेस्तदीयविद्याफलत्वात्तदर्थमेव तदीयविद्यास्तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मात्मकत्वेन प्रकृतिविनिर्मुक्तप्रत्यगात्मोपासनरूपतयाशिक्षणात् । ब्रह्मविदांतुमुक्तिदशायां ब्रह्मप्राप्तौ विद्यमानायामेवतदन्तः पातितया प्रतीकपदार्थप्राप्तेर्विद्यमानतया न प्रतीकालम्बनत्वमिति तत्त्वम् । तदयं निर्गलितोऽर्थः 'स्ववृत्तिविषयतानिरूपकत्व, स्वकार्यविषयकत्व, स्वसंसृष्टचिन्निष्ठविषयतानिरूपकत्वैतदन्यतमसम्बन्धेन प्रकृतिविशिष्टोपासनाविषयत्वपर्यवसितमेवार्वाचीनप्राप्त्वरूपं प्रतीकपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एतादृशप्रतीकालम्बनानामर्चिरादिमार्गेण गतिर्न शास्त्रसम्मता यतोहि सिद्धान्तसूत्रस्थाप्रतीकालम्वनानित्यत्रोपासकपदमनुच्चार्य तत्रालम्बनपदं प्रयुञ्जानस्यबादरायणमहर्षेरयमाशयो यत् प्राप्यतयाप्रतीकमुद्दिश्य ये प्रतीकोपासकास्ते सर्वेऽपि प्रतीकालम्बनपदेनोच्यन्ते । तथा च नामादिकं वस्तुमाणवकेऽग्निदृष्टिवद् ब्रह्मदृष्ट्यास्वरूपेण वा तद्वस्तूपासका हि ते तादृशानर्चिरादिगणो नैव ब्रह्मलोकं नयतीत्यर्थः । प्रतीकोपासकव्यतिरिक्तान् गत्यव्यवधानेन ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलमुपलिप्सवो येऽधिकारिणस्तादृशाक्षेप्यं फलं लब्धु तत्परास्तानेवार्चिरादिरातिवाहिकगणोनयति । चतुर्मुखादिकार्योपासकानां नामादिप्रतीकोपासकवत्प्रतीकालम्बनत्वान्न तेषांदेवयानेन गतिरुपपद्यते । प्रतीकोपासकानां फलन्तु 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति । (छा० ७/१/५) इत्यादिरूपेण छान्दोग्ये स्पष्टमेवाम्नातम् । पञ्चाग्निविदां दहरादिविद्यावतां साक्षाद्ब्रह्मोपासकानाञ्च 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तपइत्युपासते तेर्चिषमभिसम्भवन्ति, (छा० ५।) इत्यर्चिरादिनाऽपुनरावृत्तिलक्षणागतिराम्नायते ।

एवञ्चात्र स्वनिष्ठविषयतानिरूपकत्वस्वविशिष्टवस्तुविपयकत्वाभ्यां सम्बन्धाभ्यां प्रकृतिवियुक्तात्मविशिष्टोपासनाश्रयत्वमेवानावृत्तिविशेषप्रयोजकतावच्छेदकं निष्पद्यते ।

सम्बन्धघटकवैशिष्ट्यञ्चस्वशरीरकब्रह्माभिन्नत्वस्वकर्मकब्रह्मात्मकत्वानुसंधानवत्वैतदन्यतरसम्बन्धेनग्राह्यम् । एतादृशोपासनाशालिनांपुनरावृत्तिर्नहिशास्त्रसम्मतेति निर्णयः । पञ्चाग्निविदोऽपि यद्यचिद्विशिष्टमेव प्रत्यगात्मानं प्राप्यतयोपासीरंस्तर्हितत्क्रतुन्यायेन नस्यात् तेषां ब्रह्मप्राप्तिरनावृत्तिश्च । तत्क्रतुन्यायश्च अथखलुक्रतुमयः पुरुषोयथाक्रतुरस्मिन् पुरुषो भवति तथेतःप्रेत्य भवति, (छा३।१४।१। तं यथायथोपासतेतथैव भवतीति द्वाभ्यां श्रुतिभ्यां तथोपासीनस्तथैव प्राप्नोतीत्येवंरूपः। एतन्न्यायबलेनानुपासितस्य ब्रह्मणः प्राप्त्ययोगात् । क्षरणस्वभावाचिन्मिश्रप्रत्यगात्मोपासनेनतस्यैव प्राप्तिस्तस्य च विनाशशीलत्वेन पुनरावृत्तिरवश्यम्भाविनीत्यतः पञ्चाग्निविदःप्रकृतिवियुक्तब्रह्मात्मकत्वेनप्रत्यगात्मानमेवोपासते । क्षेत्रज्ञस्यब्रह्मात्मकत्वन्तु 'यस्यात्माशरीरमित्याद्यनेकश्रुतिभिरवगतमेव । तस्मात् पञ्चाग्निविदांदेवयानगतिपुनरावृत्तिश्चसिद्ध्यत एव । ननु सर्वगतस्यब्रह्मणःक्वचिल्लोकविशेषोनोपपद्यते न वा तस्य सभावेशमादिकंयतस्तत्रतदुपासकस्यगतिरूपपद्यतां न वा निर्धूतनिखिलाविद्यः पुमान् लोकविशेषस्थैश्वर्यंकामयेत् । तथाविधैश्वर्यप्राप्तिरेवमोक्षश्चेत् तस्य विनश्वरत्वेन मोक्षस्याप्यनित्यत्वमापद्येत । तस्मान्निर्गुणब्रह्मविदस्तुनार्चिरादिनादेशान्तरेगतिरस्तीतिचेन्न, श्रुतिशतप्रतिपादिताचिंरादिनामार्गेणदेशांतरंगत्वैव ब्रह्मप्राप्तिरितिश्रौतनिश्चयेऽत्रैव निशेषाविद्यानिवृत्ताविहैव च मुक्तिरितिकुतर्कोपबृंहितस्यत्वन्मतस्याप्रामाणिकत्वात् । न हि तर्कशतमेकामपि श्रुतिंबाधितुं प्रभवति लोके यथा वह्नेरौष्ण्यं सलिलस्य च शैत्यं वचादीनांधियोवर्धकत्वंतुण्ड्यादीनाञ्च तन्नाशकत्वमित्यसकृत्तत्तद्भावस्वभावोविलक्षणशक्तिमत्वेनानुभूयते । तथैव प्राकृतिकजगतिकर्मवासनाख्याविद्याजननशक्तिः परमव्योमाख्यदेशविशेषस्यतादृशाविद्यानिवर्तनशक्तिश्चनापह्नवमर्हतः । स्वाभाविकविचित्रभावशक्तयस्तर्केणाशक्यनिह्नवा इति निश्चिनोति ।

भगवान् पराशरः "शक्तयःसर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तुसर्गाद्याभावशक्तयः । भवन्ति तपतां श्रेष्ठ ? पावकस्य यथोष्णता" इति । अपि च श्रुतिसचिवस्तर्कोऽप्यत्र प्रामाण्यमासादयति यथा पंकोपलिप्ताङ्गं न हि पंकिलाम्भस्यवस्थितंनिर्मलमपिजलंक्षालयितुं क्षमते तथा ह्याविद्यिकप्रकृतिमण्डलेऽविद्याख्यमलस्तोमं तिरस्कर्तुं न पार्यते विद्याबाहुल्येनापि । तदत्र यथा पंकोपलिप्तंवस्तुकश्चिच्चतुरोनिष्पङ्कंप्रदेशं प्रसन्नसलिलतीर्थंवाऽऽनीयप्रक्षाल्यनिर्मलीकरोति तथाऽत्रापिस्वभक्तानुकम्पाकूपारो भगवान् भक्तोपासनयाऽनुग्रहाविष्टउपासकानातिवाहिकगणैरर्चिरादिभिः प्राकृतलोकेभ्यः ऊर्ध्वं प्राकृतसम्बन्धविधुरंदेशविशेषमानीयसमस्ताविद्याकल्मषं प्रक्षाल्यस्वात्मानंप्रापयतीति विदुषां ब्रह्मावाप्तयेऽवश्यमेवगतिरुपपद्यते । समस्ताविद्यानिवृत्तिभूमयोऽप्राकृतादेशविशेषाः परमात्मनः श्रुतिस्मृतिप्रतिपादिताः सन्त्येव । तथा च श्रुतयः 'दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येषः व्योम्न्यात्माप्रतिष्ठितः', (मु.२।२७) 'आदित्यवर्णंतमसःपरस्तात्, (पु. सू.) क्षयन्तमस्यरजसःपराके,

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः, इत्याद्यःशतशस्तल्लोकमामनन्ति । श्रुतिप्रतिपन्नेऽर्थेयथा-श्रुतिविचारस्यैवन्याय्यत्वादन्यथाशास्त्रकप्रमाणकस्यब्रह्मणोऽपितर्कबलेनापलापप्रसंगात् । न चैवमुत्तर मीमांसायाःकार्याधिकरणस्य का गतिरितिवाच्यम् । कार्याधिकरणीयाद्ययोर्बादरिजैमिनिपक्षयोः पूर्वपक्ष-तयावस्थाप्यभगवताबादरायणेनाप्रतीकालम्बनान्नयतीत्यादिसूत्रद्वयेनसैद्धान्तिकस्यस्वाभिप्रायस्य स्पष्टं प्रतिपादितत्वात् ।

तथाहि— कार्यं बादरिरस्यगत्युपपत्तेरितिचतुर्मुखादिरूपकार्यब्रह्मोपासकानातिवाहिकगणो हिरण्यगर्भलोकमेवनयतीति बादरिमतमयुक्तंबहुषूपनिषत्सुब्रह्मविद्याप्रकरणेश्रूयमाणायाअर्चिरादिगतेः पर-ब्रह्मप्राप्तिहेतुतयैव तत्रतत्रसमाम्नानात् । तादृशश्रुतीनामपरब्रह्मविषयत्वेदहराद्यनेकविद्याविरोधात् । सर्वगतस्यापिब्रह्मणोगतिशास्त्रबलसिद्धस्यदेशविशेष एव निःशेषाविद्यानिवृत्तिसम्भवस्यदुरपह्नवतया तं विना प्राप्तेरयुक्तत्वेनमार्गविशेषेणदेशविशेषगतिपूर्वकप्राप्तेरेवयुक्तत्वात् । तस्य च बादरिमतस्यजै-मिनिनैवनिराकृतत्वात्तन्मतमत्र न प्रपञ्च्यते । उभयमतयोर्दोषमुद्भाव्याप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायणस्यमहर्षेः सिद्धान्तः समुज्जृम्भते । इदं पुना रहस्यं यद्यपि कार्याधिकरणेऽपिदेवयानमार्ग गामिनां पुनरावृत्तिस्तुक्वापि नोदीरिता न वा तत्प्रमाणभूतासूपनिषत्सु तथाऽप्यत्रमधुसूदनेन तट्टीकायाम्पुनरावृत्तिःप्रतिपाद्यत इति चित्रमतस्तन्मतं वेदानुसारिभिरनादरणीयमिति संक्षेपः । विस्तरस्तुअस्मद्गुरूपनिवद्धपरमगतिमीमांसायाष्टीकायांमत्प्रणीतायांद्रष्टव्यः ॥२३॥